

CONTRIBUȚII LA ISTORIA FRANCMASONERIEI DIN BANAT ȘI ARAD. ARTEFACTE ȘI DOVEZI DIN MUZEELE ȘI PRESA MASONICĂ BRITANICĂ

Alexandru Rufanda*

Cuvinte cheie: Francmasonerie, Istoria Banatului, Medalistică, Lojă, Presă.

Keywords: Freemasonry, History of Banat, Medals, Lodge, Newspapers.

Contributions to the history of Freemasonry in Banat and Arad. Artifacts and documents from museums and press of the British Masonry

(Abstract)

The history of Freemasonry in Banat still hides many unknown things. The historical course of many lodges in this region is not yet fully known. If we know enough data about some lodges such as the one in Reșița, those in Timișoara and others, we have too little data about some lodges, such as the one in Caransebeș or Lipova. Moreover, the museum artifacts that come from lesser-known lodges allow us to reconstruct their history and even the history of certain characters. In this sense, the museum institutions from Great Britain are very helpful; they keep in their collections medals of some lodges from Banat or even original documents, lists of lodges from Banat, etc. These artifacts and documents have not been studied so far and represent a novelty in reconstructing the history of Banat Freemasonry. Examples are the medals of the *Ireneia* lodge in Caransebeș and *Concordia* in Lipova. The history of these lodges is known only in fragments, and the study of these medals allows us to complete the data on these little known lodges. Another piece unknown to the Romanian academic public is a medal of the „Three white lilies” lodge from Timișoara. The Museum of the Provincial Grand Lodge of Worcestershire and the Museum of Freemasonry in London are very helpful in this regard by offering the opportunity to study the pieces kept in their collections. In our study, we also present the work of a Serbian Freemason from Paris, D. Tomitch, on the rights and interests of Serbs in Banat Timisoara on certain territories within Romania.

The English Masonic press is another resource that has not been fully exploited so far. Usually, studies on the history of Romanian Freemasonry cite foreign literature, but very little or almost no Masonic foreign press, especially the old press. However, in the British Masonic press, we find valuable references to Freemasonry in Romania and including Banat, from different historical periods. In the case of Banat Freemasonry, the references in the British press date from the second half of the 19th century. We find references regarding the lodges in Arad, Timișoara, Oravița, Lipova, and Caransebeș. All this information, compared to what we know so far, gives us the chance to detect the mistakes made in previous chronological dating but also to complete what we lacked in terms of information.

Istoria francmasoneriei din Banat mai ascunde încă destule necunoscute chiar dacă aparent au fost scrise suficiente studii la acest subiect iar fondurile de arhivă din România și Ungaria, care conțin documente ale lojilor bănățene, au fost consultate de cercetători consacrați. Cu toate acestea, ne-a fost dat să găsim mărturii ale activității lojilor din Banat în instituții muzeistice sau de arhivă din Marea Britanie, piese despre care nu s-a vorbit anterior și care contribuie la completarea tabloului istoriei francmasoneriei bănățene. În studiul de față vom încerca să punem în valoare aceste piese.

* Centrul Național de Studii Francmasonice, București, România; e-mail: a.rufanda@gmail.com.

De asemenea, vom semnală mențiunile din presa masonică britanică cu privire la activitatea masonică din Banat din a doua jumătate a secolului al XIX-lea – prima decadă a secolului XX. Aceste resurse informative nu au fost abordate anterior de către cercetătorii români.

Prima mențiune din presa masonică britanică cu privire la francmasoneria din Banat este o știre cu privire la resuscitarea lojei *Zu den 3 weissen Lilien* sau așa cum apare în engleză, *The Lodge of The Three white Lillies*. Mențiunea datează din 7 august 1869 și amintește că la 3 aprilie a aceluși an, loja din Timișoara fusese reînaltată de către o delegație a lojei *Zur Einigkeit im Vaterlande* din Pesta,

formată din doi ofițeri ai acesteia și Profesorul Dr. Lewis Levis. Se menționează că, loja din Timișoara este a doua din Ungaria, instalată corespunzător la acea vreme¹. La 13 noiembrie același an, aceeași publicație britanică va cita ziarul din Leipzig, *The Freimaurer-Zeitung*, care semnală că la 9 octombrie 1869, loja din Timișoara avusese o ținută la care au fost prezenți 26 de frați, fapt remarcabil de altfel². În decembrie, aceeași publicație va specifica că la instalarea și buna funcționare a lojii din Timișoara au contribuit și un frate din Missouri, SUA, un altul din cadrul Marii Loji a Irlandei și un al treilea din Verona, Italia³. Din păcate nu ne sunt oferite și numele acestor frați. Chiar dacă anterior unii autori au declarat că loja *Zu den 3 weissen Lilien* fusese reinstalată la 3 aprilie 1868⁴, vedem că publicațiile britanice, alături de cele germane, specifică momentul reinstalării lojii anume la 3 aprilie 1869, fapt susținut și de alți cercetători printre altele⁵. Cu toate acestea, în Cadrul Arhivelor Muzeului Francmasoneriei din Londra, Marea Britanie, există o listă care întrunește 39 de loji ale Sf. Ioan, *Lodges of St John* și care de fapt reprezintă o listă a lojilor simbolice, *Craft Lodges*, din Ungaria. În această listă, loja *Zu den 3 weissen Lilien* apare pe poziția cu numărul 2 sub numele „*Harom Feher Liliomhoz (3 white lilies), Temesvar, 1868 – în adormire*”⁶. Comparativ cu datele altor loji din același document, deducem că lista fusese întocmită nu mai târziu de 1892 și din câte înțelegem fusese expediată Marii Loji Unite a Angliei chiar de către Marea Lojă Simbolică a Ungariei. Comparând aceste date, putem extrage concluzia că cel mai probabil loja timișoreană își reluase activitatea într-adevăr la 1868 însă fusese reinstalată oficial abia la 3 aprilie 1869. Loja *Zu den 3 weissen Lilien* va mai fi semnalată și în numărul din 26 martie 1870 a aceleiași publicații britanice, fiind consemnată drept una dintre cele 7 loji din Ungaria, alături de o alta din Arad⁷. În ianuarie 1871, *The Freemason* va specifica că loja din Timișoara are în componența sa 50 de membri⁸.

În catalogul medaliilor masonice din colecțiile Muzeului Marii Loji Provinciale din Worcestershire, este semnalată o medalie a acestei loji, nefiind datată din păcate. Iată cum este

descrișă aceasta: „*Temesvar. Loja Celor Trei Crini Albi. Cu inel: într-un cerc, un compas intercalat cu un triunghi, peste care trece o bară; în spațiul central, trei crini perpendiculare. 39 mm, bronz aurit*”⁹. Chiar dacă imaginea acestei medalii nu este reprodusă în catalog, o putem regăsi însă în colecțiile muzeului.

Fig. 1. Medalia Lojii La cei 3 Crini Albi din orientul Timișoara.

Cronologic următoarea mențiune despre masoneria bănățeană o regăsim într-o altă publicație britanică, *Freemasons' Magazine and Masonic Mirror*, din 30 iulie 1870, atunci când se aduce la cunoștința cititorilor că la 17 aprilie, la Arad fusese consacrată loja *Szechenye*, iar Fr. Golodscheider fusese instalat în calitate de Venerabil al acesteia. Loja din Arad, alături de o alta nou formată la Szegedin, se aflau sub obediența Marelui Orient al Franței¹⁰. Și în privința lojii *Szechenyi* au existat păreri că ar fi activat de facto în perioada 1871–1878¹¹. Cu toate acestea există autori care afirmă că loja ar fi funcționat până la 18 iunie 1881, atunci când membrii ei au decis autodizolvarea acesteia¹². În favoarea intervalului 1871–1881, pledează și anumite surse din cadrul Arhivei Naționale din Budapesta¹³. Cu toate acestea, avem date care ne confirmă faptul că loja *Szechenyi* fusese constituită la 23 ianuarie 1870 și instalată la 17 aprilie același an¹⁴, fapt care confirmă datele publicației britanice citate mai sus. În continuare, la 25 februarie 1871, publicația britanică va cita o circulară emisă de către loja *Szechenyi* din Arad, prin care se adu-

¹ *The Freemason* 1869a, 63.

² *The Freemason* 1869b, 213.

³ *The Freemason* 1869c, 257.

⁴ Kakucs 2016, 477.

⁵ Varga et alii 2013, 27.

⁶ Museum 1991.

⁷ *The Freemason* 1870, 146.

⁸ *The Freemason* 1871, 59.

⁹ Poole 1939, nr. 775.

¹⁰ *Freemasons* 1870, 92.

¹¹ Varga et alii 2013, 35.

¹² Martin 2010, 141.

¹³ Pataky et alii 1967, 17.

¹⁴ Nestorescu-Bălcești 2005, III, 298.

cea la cunoștința publicului larg că Marea Lojă a Italiei cu sediul la Florența își va schimba centrul la Roma de acum încolo, anunțul fiind făcut chiar de către Marele Maestru al Ordinului, L. Frapolli¹⁵. Circulara fusese publicată mai întâi de către publicația de limbă germană, *Die Bauhütte*.

În anul următor, 1872, presa masonică britanică semnală faptul că în Ungaria existau la acea vreme 7 loji aflate sub obediența Marii Loji a Franței, printre care, *Fraternitas* la Arad, *Kosmos* la Oravița și *Hunyady* la Timișoara¹⁶. Aceste 3 loji, apar menționate într-o altă listă păstrată în Arhivele Muzeului Francmasoneriei din Londra, Marea Britanie, consecutivă celei citate anterior, deși păstrate ambele sub aceeași cotă arhivistică. În această listă, cele 3 loji bănățene apar citate astfel: pe poziția cu numărul 3 „*Hunyadi, Temesvar, 1870 – 1876*”, sub numărul 5 „*Fraternitas, Arad, 1870 – 1879*” și sub poziția cu numărul 7 „*Cosmos, Oravica, 1871 – în adormire*”¹⁷. În total lista enumeră 39 de loji sau mai exact „*lojile scoțiene care lucrează în gradele 1–3 și R.S.A.A în capitule etc*”. Cu toate că lista din Londra arată că loja *Hunyady* a activat o perioadă scurtă de 6 ani, există autori care pledează pentru o perioadă și mai scurtă de activitate, 1872–1876¹⁸. Alte surse ne demonstrează că loja ar fi fost înființată la 2 februarie 1870 și și-ar fi încheiat activitatea la 1 februarie 1873¹⁹. Cel mai probabil, loja *Hunyady* și-a început activitatea la 1870 iar o confirmare a acestei ipoteze este și faptul că amprenta sigiliului lojii *Hunyadi* include inscripția: „LOGE „HUNYADY” PAHOLY / 1870 / TEMESVAR”²⁰. Spre deosebire de publicația *The Freemason*, care afirma că loja ar fi activat sub obediența Marii Loji a Franței, unele surse afirmă că ea s-ar fi aflat de facto sub obediența Marelui Orient al Ungariei²¹.

O altă lojă care a activat sub obediența Marelui Orient al Ungariei, dar care este menționată de britanici ca fiind sub obediența Marii Loji a Franței, este loja *Fraternitas* din orientul Arad. Chiar dacă sursele ce tratează subiectul acestei loji ne indică intervalul de activitate 1871–1878, în lista noastră avem indicat intervalul 1870–1879. Într-adevăr, putem găsi informația conform căreia la 28 decembrie 1870, loja *Fraternitas* și-ar fi început activitatea²². Sursele de arhivă din Ungaria ne furnizează

totuși intervalul 1871–1881²³. Loja *Fraternitas* se spune că ar fi rivalizat cu o altă lojă arădeană, citată mai sus, *Szechenyi*. În cele din urmă, loja *Fraternitas* și-ar fi încetat activitatea din rațiuni economice²⁴. Abia la 1888, 4 frați din această lojă (Roszniay Matyas, Lukacsy Miklos, Krispin Iozsef și Millig Iozsef) vor figura în lotul celor care vor pune bazele viitoarei loji *Concordia*²⁵.

Lista păstrată în fondurile Muzeului Francmasoneriei din Londra ne indică 1871 ca fiind anul în care a fost constituită loja *Kosmos*. În literatura de specialitate vom găsi următoarele intervale cronologice de activitate ale acestei lojii: 1870–1878²⁶ și 1870–1911²⁷. Dat fiind faptul că după 1878 nu găsim dovezi ale existenței acestei loji, ultimul interval ni se pare cel puțin forțat, rezultând că remarca apărută în lista noastră, conform căreia la momentul întocmirii listei loja se afla în adormire, este fie adevărată, fie loja își încetase definitiv activitatea. Cât privește data înființării lojii *Kosmos*, Marele Orient al Franței adoptase hotărârea de aprobare a lojii din Oravița la 10 iunie 1871. Aprinderea Luminii a avut loc la 23 septembrie 1871, Venerabil fiind desemnat Lajos Maderspach²⁸. Totuși în documentele lojii putem găsi amprenta sigiliului pe care figurează anul 1870²⁹. Cel mai probabil, anul 1870 figurează dat fiind faptul că anume la 15 martie în acel an³⁰, loja se formase urmând ca abia mai apoi să fie aprobată de Marele Orient al Franței³¹. Astfel, putem deduce faptul că probabil publicația britanică greșise atunci când a atribuit cele trei loji bănățene obedienței Marii Loji a Franței iar informația conform căreia ele ar fi fost sub obediența Marelui Orient al Franței corespunde adevărului.

Datorită publicațiilor masonice britanice, aflăm despre existența unor medalii masonice ale lojilor din Banat, necunoscute în România până acum. Astfel, în revista *The Freemason. Christmas Number*, din decembrie 1891, Fred. J. W. Crowe semnalează mai multe medalii masonice ale lojilor din Ungaria, piese deținute de el în colecția personală. Printre acestea, pe poziția cu numărul 3, descrie o medalie a lojii *Concordia* din *Lippa*, adică Lipova³². Pe următoarea pagină este reprodusă

¹⁵ *Freemasons* 1871, 150.

¹⁶ *The Freemason* 1872, 313.

¹⁷ *Museum* 1991.

¹⁸ Kakucs 2016, 480.

¹⁹ *Allgemeines* 1901, 474.

²⁰ Varga et alii 2013, 51.

²¹ *Ibidem*, 29.

²² *Allgemeines* 1901, 474.

²³ Pataky et alii 1967, 17.

²⁴ Rufanda 2020, 54.

²⁵ Martin 2003, 33.

²⁶ Varga et alii 2013, 30.

²⁷ Arpad 2018, 25.

²⁸ Kakucs 2016, 485.

²⁹ Varga et alii 2013, 46, 49.

³⁰ *Allgemeines* 1901, 474.

³¹ Rufanda 2020, 55.

³² *The Freemason Christmas* 1891, 11.

Fig. 2–3. Medalia Lojii Concordia din Orientul Lipova (Fig. 2 – Avers, Fig. 3 – Revers).

această medalie, în avers și revers³³. Se pare că unicul lucru cert este data constituirii acestei loji: 31 august 1871 iar mai jos vom vedea de ce. Aceasta apare și în prima listă, menționată anterior, păstrată în Arhivele Muzeului Francmasoneriei din Londra, sub numărul 15, „*Concordia, Lippa, 1871*”. O medalie a acestei loji se află (neexpusă) în custodia Muzeului Francmasoneriei din Londra. Este o medalie cu inel, din metal aurit. Pe aversul medaliei, situată central, este reprezentată imaginea în relief a zeiței Concordia purtând o ramură de palmier în mâna dreaptă în timp ce în stânga ține o fascie. De jur împrejurul aversului distingem: *SCT. JOHANNIS* □ *CONCORDIA ORIENT LIPPA* ∴. Reversul prezintă textul: *31. AUG. 00871*. Dedesubtul textului regăsim echerul și compasul contrapuse. Întreg ansamblul reversului este împrejmuț marginal de două ramuri de măslin legate cu o panglică în partea inferioară.

Exact peste un an de la semnalarea medaliei lojii *Concordia* din Lipova, aceeași publicație și același autor, vor semna o altă medalie a unei alte loji din Banat. Este vorba despre o medalie a lojii *Irenea* din Caransebeș, care apare sub numărul VII iar autorul specifică că această medalie este extrem de rară iar loja nu mai activa la acel moment, adică în 1892³⁴. Ca și în cazul lojii din Lipova, este prezentat chiar desenul acestei medalii. Loja din Caransebeș apare în cea de a doua listă, menționată anterior, din

cadrul Arhivelor Muzeului Francmasoneriei din Londra, sub numărul 29, specificându-se că a fost fondată la 1882 iar la momentul întocmirii listei se afla în adormire³⁵.

Majoritatea autorilor care au tratat pe marginea istoricului acestei loji, bazându-se pe documente din Arhiva Marelui Orient al Ungariei, specifică intervalul de activitate 1882–1894³⁶. Un alt interval propus este 1871–1886³⁷, însă acest interval ni se pare cel puțin forțat. Unii autori relatează faptul că loja *Irenea* ar fi fost constituită la 12 septembrie 1882³⁸. Anume această dată pare a fi cea mai plauzibilă. La momentul de față, singurul exemplar cunoscut al medaliei lojii *Concordia* se păstrează la Muzeul Marii Loji Provinciale din Worcestershire și avem bănuiala că este anume medalie din colecția personală a lui Fred. J. W. Crowe, pe care acesta o semnalase la sfârșitul secolului al XIX-lea. Reverendul Poole descrie această medalie astfel: „*Kransebeș. Loja Irenea. Cu inel de atârănare: o monogramă elaborată ornamental a numelui IRENEA. 33 × 39 mm. Aurită*”³⁹. Analizând această medalie monogramată, vom observa central literele *I* și *R*, poziționate în stânga literele *E* și *n* și în dreapta – *E* și *A*.

³³ *Ibidem*, 12.

³⁴ *The Freemason Christmas* 1892, 15.

³⁵ Rufanda 2020, 57–58.

³⁶ Varga *et alii* 2013, 29.

³⁷ Arpad 2018, 24.

³⁸ *Allgemeines* 1901, 475.

³⁹ Poole, 1939, nr. 743.

Fig. 4. Medalia lojii Ireneia din Caransebeș.

În încercarea de a valorifica orice sursă inedită care ne-ar ajuta să reconstituim cât mai fidel istoricul Francmasoneriei din Banat, completându-l acolo unde este cazul sau chiar venind cu date noi, am căutat să punem în valoare fiecare indiciu disponibil din cadrul Bibliotecii Muzeului Francmasoneriei din Londra. Astfel am depistat un exemplar al unei broșuri care are tangență directă cu Banatul dar și cu Francmasoneria. Este vorba despre lucrarea lui D. Tomitch, *Appel a la Franc-Maçonnerie Universelle au nom de mes compatriotes Les Serbes du Banat de Temesvar par le F.: D. Tomitch, originaire du Banat de Temesvar, Correspondant du Bureau de la Presse Serbe, Membre de la R.: L.: No 288, „Cosmos” (G.: L.: D.: F.:), Paris, L'Émancipatrice (Imprimerie Typographique), 3, Rue de Pondichéry, 3, 1918. Autorul, de origine sârb, după cum înțelegem chiar din preambulul titlului broșurii, încearcă să aducă în atenția Francmasoneriei mondiale Chestiunea Banatului Timișoarei. Inițial acesta descrie granițele geografice ale Banatului Timișoarei și declară că acesta fusese locuit în trecut doar de populația sârbă⁴⁰, fără a menționa sursele în baza cărora face aceste declarații. După o astfel de introducere în temă, D. Tomitch încearcă să argumenteze că pretențiile României asupra Banatului sunt nu doar nedrepte ci chiar nefondate. Se încearcă o demonstrație a faptului că în localități precum Becicherecul Mare sau Pancevo, majoritatea populației ar fi de origine sârbă chiar dacă sunt sporadic prezenți și români. În districtul Timiș, autorul recunoaște că românii sunt majoritari însă cu toate acestea afirmă că proprietățile rurale ar aparține exclusiv sârbilor⁴¹. De asemenea, recunoaște că în districtul Caraș-*

Severin la fel românii ar fi majoritari însă aceștia ar fi doar proprietari de terenuri pe când exploatarea miniere din zonă sunt întreprinse de companii franceze sau care aparțin Ungariei. Respectiv, el admite că în baza principiului apartenenței naționale, teritoriile dunărene dintre Baziaș și Orșova ar putea fi recunoscute ca fiind românești, pe când cele din comitatul Timiș și din Torontal trebuie să aparțină sârbilor fără drept de apel din partea românilor⁴². În continuare se afirmă că românii ar fi prezenți în teritoriile pretins sârbe, doar de dată recentă și nu ar avea niciun drept să pretindă la teritoriile vizate chiar dacă România încearcă să argumenteze că Banatul Timișoarei ar fi făcut parte din teritoriile Transilvaniei⁴³. Așa-zisele pretenții ale imperialiștilor români în privința teritoriilor sârbești ar fi fundamentate, conform autorului, nicidecum pe principiul naționalităților ci din considerentul că Banatul Timișoarei reprezintă o zonă de terenuri fertile ce ar putea reprezenta grânarul Transilvaniei. Mai mult, D. Tomitch declară că România ar asupri prin tendințele sale imperialiste în Transilvania și Banat, 3 milioane de unguri, 1 milion de etnici germani, o jumătate de milion de sârbi din Banat și 300 000 de ruteni din Maramureș, fără a mai enumera evreii din Banat și Transilvania⁴⁴. Pentru a sensibiliza și mai mult publicul cititor, autorul invocă faptul că prin tratatul de la Berlin, România a fost invitată să acorde drepturi politice evreilor, fapt pe care guvernul român nu l-ar respecta⁴⁵. Într-un final, într-o manieră diplomatică și cu subtext pentru a atinge cele mai sensibile coarde ale publicului francez, se declară că Banatul Timișoarei ar reprezenta pentru Serbia ceea ce a reprezentat Alsacia și Lorena pentru Franța de la 1871 încoace.

Broșura lui D. Tomitch are 24 de pagini. Pe coperta acesteia descoperim echerul și compasul cu steaua cu 5 colțuri în mijloc. Așa cum însuși autorul declară, vedem că este membru al unei loji din obediența Marii Loji a Franței și anume *Cosmos* No 288 din Paris. Nu cunoaștem dacă au existat răspunsuri la acest demers al lui Tomitch. Ocazional, această broșură este prezentată ca fiind opera lui F.D. Tomitch, neglijându-se faptul că majuscula *F* urmată de 3 puncte ∴, reprezintă de fapt inițiala termenului *Frere*, tradus ca *Frate*. Considerăm că lucrarea lui D. Tomitch ar trebui să fie valorificată mai mult pe viitor, atunci când vorbim despre situația partajării teritoriilor din Banat,

⁴² *Ibidem*, 17.

⁴³ *Ibidem*, 19, 21.

⁴⁴ *Ibidem*, 21.

⁴⁵ *Ibidem*, 23.

⁴⁰ Tomitch 1918, 5.

⁴¹ *Ibidem*, 15–16.

pentru a ilustra pe deplin pozițiile tuturor părților și mai ales căile prin care s-a încercat lobarea unor anumite interese teritoriale.

În urma cercetărilor întreprinse în instituțiile muzeistice și de arhivă din Marea Britanie, putem extrage concluzia că mai există încă numeroase artefacte, documente menite să lumineze nu doar parcursul francmasoneriei bănățene ci poate chiar aspecte tratate unilateral anterior. Așa cum Banatul a reprezentat pe parcursul istoriei un areal geografic aflat la confluența mai multor interese geopolitice, considerăm nu doar oportună ci și imperioasă necesitatea întreprinderii unor demersuri de cercetări avansate acolo unde avem semnalmente ale existenței unor posibile materiale. Iar fondurile de documente din Marea Britanie sunt cunoscute pentru abundența și varietatea surselor istorice conservate. Nu ne rămâne decât să sondăm pe viitor în căutarea vestigiilor și mărturiilor istorice care ne-ar demonstra că, pe cât de disputat a fost Banatul în trecut pe atât de inedite pot fi sursele menite să ne ofere noi detalii și fragmente din complexul istoric regional.

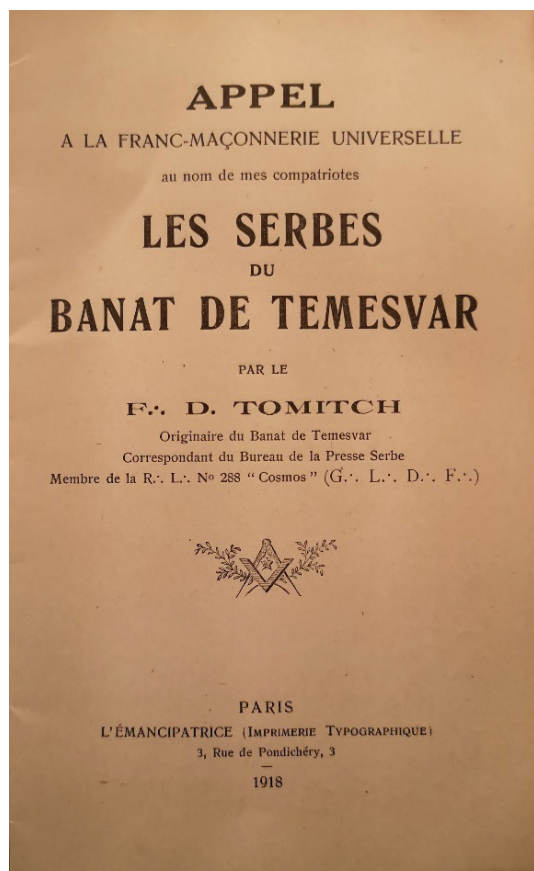

Fig. 5. Broșura lui D. Tomitch, membru al lojii Cosmos Nr 288 din Paris.

BIBLIOGRAFIE

- Allgemeines* 1901
Allgemeines Handbuch der Freimaurerei, Zweiter Band, Leipzig (1901).
- Arpad 2018
 Arpad Kupan, *Francmasonii din Oradea. Notății istorice*, Oradea (2018).
- Freemasons* 1870
Freemasons' Magazine and Masonic Mirror, July 30 (1870).
- Freemasons* 1871
Freemasons' Magazine and Masonic Mirror, February 25 (1871).
- Kakucs 2016
 Lajos Kakucs, Contribuții la istoria francmasoneriei din Banat, *Analele Banatului*, S.N., Arheologie – Istorie, XXIV, Cluj-Napoca (2016).
- Martin 2003
 Antoniu Martin, *Aspecte ale masoneriei arădene la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*, Arad (2003).
- Martin 2010
 Antoniu Martin, Aspecte ale masoneriei în România. Cazul Aradului, în *Masoneria în Transilvania. Repere istorice*, Tudor Sălăgean, Marius Eppel (coordonatori), Ediția a 3-a, amplificată și revizuită, Cluj-Napoca (2010).
- Museum 1991
 Museum of Freemasonry, London, UK, Hungary Historical Box, GBR 1991 HC 27/H, AS BH 336/3.
- Nestorescu-Bălcești 2005, III
 Horia Nestorescu-Bălcești, *Enciclopedia Ilustrată a Francmasoneriei din România*, Vol. III, București (2005).
- Pataky 1967
 Pataky Lajosné, Dzubay Lászlóné, *A szabadkőműves szervezetek levéltára: Repertórium*, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya /Levéltárak Országos Központja/ Budapest (1967).
- Poole 1939
 Rev H. Poole, *A Catalogue Of Masonic Medals In The Museum Of The Provincial Grand Lodge Of Worcestershire*, Worcester (1939).
- Rufanda 2020
 Rufanda Alexandru, Contribuții la istoria Francmasoneriei din Transilvania, Banat, Partium și Maramureș. Documente și medalii din colecțiile britanice, *Gnosis. Revistă de gândire, tradiție și cultură masonică*, Anul VI / nr. 6 (2020).

The Freemason 1869a
The Freemason, August 7 (1869).

The Freemason 1869b
The Freemason, November 13 (1869).

The Freemason 1869c
The Freemason, December 11 (1869).

The Freemason 1870
The Freemason, March 26 (1870).

The Freemason 1871
The Freemason, January 28 (1871).

The Freemason 1872
The Freemason, May 18 (1872).

The Freemason Christmas 1891
The Freemason Christmas Number, December 21
(1891).

The Freemason Christmas 1892
The Freemason Christmas Number, December 21
(1892).

Tomitch 1918
D. Tomitch, *Appel a la Franc-Maçonnerie Universelle
au nom de mes compatriotes Les Serbes du Banat de Temesvar
par le F.: D. Tomitch, originaire du Banat de Temesvar, Cor-
respondant du Bureau de la Presse Serbe, Membre de la R.:
L.: No 288 „Cosmos” (G.:L.:D.:F.:), Paris (1918).*

Varga *et alii* 2013
Varga Attila, Cornel Kameniczky, Cristian Maidan,
Vele Ana-Maria, Rudolf Cristian, *Documenta Masonica
Hungarica. Frontispicii și peceti (Frontispicies and Stamps)*,
Seria a II-a, vol.1, Cluj-Napoca, Quebec (2013).